

Pakhuis De Klef (foto Marcel Overbeek)

In het land van Maas en Waal, aan de Waalbanddijk te Beneden-Leeuwen staat tegenover het watersnoodmonument uit 1861 een groot pakhuis, gebouwd door de NCB, onderdeel van de CHV (Coöperatieve Handels Vereniging) te Veghel (Noord-Brabant). Het complex is van 1931 tot 1982 in gebruik geweest als depot van de boerenbond.

De coöperatieve gedachte binnen de landbouw was aan het begin van de twintigste eeuw vanuit Noord-Brabant ook in het Land van Maas en Waal doorgedrongen. Men begon met het stichten van zuivelfabrieken en kort daarna werd de in- en verkoop van landbouwproducten ter hand genomen. De groei van de activiteiten maakte het gewenst een eigen gebouw te stichten, dat een regionale functie zou krijgen. Met het oog op een goede transportmogelijkheid per schip koos men voor de locatie Beneden-Leeuwen, aan een meander van de rivier de Waal. Het pakhuis met de naam De Klef was hierdoor per binnenschip bereikbaar; een enorme kraaninstallatie voor het lossen en laden van de schepen maakte het transport van schip naar pakhuis mogelijk.

■ MONUMENT VAN DE MAAND

Pakhuis De Klef in Beneden-Leeuwen

Het pakhuisgebouw werd ontworpen door architect Orie. Het forse gebouw bestaat uit een betonnen basement van 3 meter hoog, waarop een betonskeletconstructie werd gebouwd, voorzien van gordingen waarop ijzeren platen werden bevestigd. Het taps toelopende gebouw oogt opmerkelijk modern voor een ontwerp uit 1931. De weegbrug met bedieningsruimte en kantoor is nog in de oorspronkelijke staat aanwezig naast het pakhuis, aan de zijde van de Waaldijk. Voor het intern en extern transport werd een imposante kraanbaan gebouwd welke doorliep van buiten naar binnen. De kraanbaan was geschikt voor het laden en lossen van goederen uit schepen aan de loskade, het transport van goederen binnen het pakhuis en het laden en lossen van vrachtwagens. De kraanbaan bestaat uit een stalen vakwerkconstructie van profielijzer ➤

INDUSTRIA IS EEN UITGAVE VAN
STICHTING FEDERATIE INDUSTRIEEL
ERFGOED NEDERLAND.
DECEMBER 2002
WWW.INDUSTRIEELERFGOED.NL

INHOUD

MONUMENT VAN DE MAAND 1
FIEN-NIEUWS 2
AGENDA 3
NIEUWS UIT AANGESLOTEN ORGANISATIES 4
BERICHTEN 4
LITERATUURSIGNALERING 7

VAN DE REDACTIE

De nieuwsbrief *Industria* is in een nieuw jasje gestoken. Met ingang van nummer 5-2002 wordt de vormgeving van *Industria* verzorgd door grafisch bureau Go Puck te Groningen. De redactie hoopt met de vernieuwde *Industria* u een nog beter beeld te kunnen geven van het reilen en zeilen van het industrieel erfgoed in Nederland. ■

met geklonken verbindingen. De elektrisch aangedreven lorrie, voorzien van een bedieningsruimte voor de kraandrijver werd in het railwerk van de kraanbaan gehangen. De gehele kraanbaan verkeert nog in dezelfde staat als bij de bouw in 1931, maar begint tekenen van verval te tonen.

Detail pakhuis De Klef (foto Marcel Overbeek)

Volgens deskundigen zou de kraanbaan van De Klef in de bestaande toestand uniek zijn voor Nederland, aangezien alle vergelijkbare transportsystemen inmiddels zijn verdwenen of ingrijpend zijn gewijzigd.

Het gebouw De Klef is eveneens nog praktisch in dezelfde staat als bij de bouw in 1931. Na de sluiting van het bedrijf in 1982 werd het terrein in gebruik genomen door een sloperij van binnenvaartschepen, die het pakhuis gebruikte voor de opslag van onderdelen uit gesloopte schepen. Na het overlijden van de eigenaar van de sloperij in 1997 is het complex gesloten.

Vanwege de onzekere toekomstverwachting voor dit unieke industriële complex, heeft de Stichting Industrieel Erfgoed Gelderland-Flevoland inmiddels het geheel voorgedragen voor rijksbescherming. ■

■ FIEN-NIEUWS

Voor de lezers die *Industria*, nieuwsbrief van de Federatie Industrieel Erfgoed Nederland (FIEN) pas sinds kort ontvangen is het misschien niet duidelijk hoe de federatie is georganiseerd. De FIEN is in 1984 opgericht en is een non-profit culturele koepelorganisatie. In de praktijk komt het er op neer dat de FIEN het algemeen belang behartigt van het industrieel- en mobiel(technisch) erfgoed in Nederland. In totaal zijn ca. 60 organisaties op regionaal, lokaal en categoriaal niveau bij de FIEN aangesloten. Een aantal organisaties heeft een abonnement op *Industria*, en daarnaast ook een groot aantal individuele geïnteresseerden. Anderen weten via het internet van het bestaan van de FIEN en raadplegen via onze website (www.industrieelerfgoed.nl) regelmatig de agenda, het forum, de ruilbeurs of informatie over 'het veld'.

De website wordt wekelijks zo'n 5000 maal geraadpleegd. De nieuwsbrief *Industria* wordt gefinancierd deels door een bijdrage van het Prins Bernhardfonds en deels door de opbrengst van abonnementsgelden.

De FIEN krijgt een subsidie van de Rijksdienst voor de Monumentenzorg. Hiervan worden de bestuurs- en organisatiekosten betaald. De FIEN kent geen beroepsmatig betaalde medewerkers en drijft op de inzet van vrijwilligers die wortels hebben in 'het veld'. Naar schatting investeren zij in totaal zo'n 80 uur per week in het industrieel erfgoed. Het dagelijks bestuur van de FIEN bestaat uit voorzitter, secretaris en penningmeester. Daarnaast hebben zitting in het algemeen bestuur de *Industria*-redacteur, de vice-voorzitter en een bestuurslid. Het bestuur houdt nauw contact met twee adviseurs (van de RDMZ en het CIME) en enkele regioadviseurs. Buiten het bestuur zijn twee website-beheerders actief. Het bestuur legt verantwoording af aan de Raad van Aangesloten Organisaties.

De activiteiten van de FIEN bestaan uit het geven van informatie over industrieel erfgoed via *Industria*, de website en incidenteel doelgerichte mailings. Incidenteel springt de FIEN zelf in de bres voor bedreigd industrieel erfgoed indien geen regionale behoudsorganisatie actief is. Verder worden regelmatig excursies en studiedagen georganiseerd die in principe bedoeld zijn voor leden van de aangesloten organisaties, maar

ook open staan voor individuele belangstellenden. De informatie die de FIEN uit het 'veld' ontvangt wordt indien nodig ingebracht in overleg met bijvoorbeeld de overheid.

Met steun van het Prins Bernhardfonds, het VSB-fonds en de Rijksdienst voor Monumentenzorg (RDMZ) is in 2000 het Centrum voor Industrieel en Mobiel Erfgoed (CIME) in Amsterdam opgericht. De FIEN deelt deze kantoorruimte momenteel met de Federatie Oud-Nederlandse Vaartuigen (FONV) en de Stichting Adviesbureau Industrieel en Mobiel erfgoed (Stabien), beide aangesloten bij de FIEN. Het CIME bouwt projectgewijs aan een Bibliotheek en Documentatie (Bidoc) project. Gezamenlijk worden alle per post, fax, telefoon en E-mail binnenkomende vragen over industrieel en mobiel erfgoed doorgeleid en beantwoord. Over het algemeen is het CIME tijdens kantooruren bereikbaar.

Mocht u naar aanleiding van bovenstaande informatie vragen hebben, schroom dan niet ons te benaderen. De FIEN-secretaris is regelmatig in het CIME aanwezig, maar antwoord krijgt u meestal binnen enkele dagen, zo mogelijk direct. ■

■ AGENDA

Tentoonstelling *Zwarte Rook; fotografie en steenkool in de twintigste eeuw*

Rotterdam • In het Nederlands Foto Instituut (NFI) te Rotterdam is tot 12 januari 2003 een fototentoonstelling te bezichtigen over industriële fotografie en de mijnbouw in Nederland en Duitsland. Tot de jaren vijftig beheerste steenkool het leven in deze landen. Voor zowel de industriële, de sociale en de kunstfotografie bleek de mijnbouw een dankbaar onderwerp. In de foto's komt de steenkoolindustrie- van de opkomst tot de ontmanteling- aan bod. De foto's gaan over de mijnen, het wonen en werken, de mensen en het transport. De romantische fotografie in de beginjaren van de mijnbouw, de sociaal gekleurde reportages en de kritische en kunstzinnige fotografie in de jaren zestig. De foto's van spoorlijnen en waterwegen vormen een hoofdstuk apart. De Rijn en de infrastructuur vormen verbindende schakels in de ontwikkeling van de mijnbouw. Met het bombardement van Rotterdam kwam een einde aan de overslag in Rotterdamse havens en werd een begin gemaakt met de ontwikkeling van de Maasvlakte. Dertig jaar later verdwenen de laatste sporen van het Limburgse mijnverleden, evenals de zwart-witte klassieke fotografie.

De tentoonstelling bevat werk van meer dan 25 fotografen, waaronder Cas Oorthuys, Albert Prenger-Patzsch, Bernd en Hilla Becher, Frits Rotgans, Nico Jesse, Sem Presser en enkele anonieme fotografen uit Nederland en Duitsland.

Bij de tentoonstelling verscheen het gelijknamige boek *Zwarte Rook; fotografie en steenkool in de twintigste eeuw*. Uitgeverij NAI, Rotterdam, ISBN 90-5662-274-9, prijs € 30,—

Studium generale *Vanuit de ondergrond*

Kerkrade, Industrion • In het techniek-museum Industrion te Kerkrade wordt begin 2003 aandacht besteed aan het Limburgse mijnverleden in de vorm van een Studium Generale, onder de benaming *Vanuit de ondergrond*. Van 11 t/m 15 februari 2003 wordt in het Industrion een verhaaltheater opgevoerd onder de titel *Mannen, meccano, mijnen & metropolis*. Het verhaaltheater gaat over de mijnen als een verdwenen ondergrondse wereld. Historische feiten worden gecombineerd met de muziek van de machines. Uitgangspunten zijn boeken, films, machines, interviews met betrokkenen en Herman Heijerman's toneelstuk *Gluck Auf*. De acteurs Jack Vecht, Thijs de Wit en Sjaak Hartog nemen u mee naar de verborgen wereld van de mijnen.

De voorstelling begint om 20.30 uur, toegangsprijs € 11,—. Telefoon (043) 321 99 60 (Huis van Bourgondië, Maastricht). Industrion, Museumplein 2, Kerkrade, telefoon (045) 567 08 09, www.industrion.nl

Tentoonstelling wollenstoffenfabriek AaBe

Tilburg • Vanaf november 2002 is in het Nederlands Textielmuseum te Tilburg een nieuwe permanente presentatie te bezichtigen die een sfeerbeeld oproept van de wollendekenproductie in het begin van de 20e eeuw. De vernieuwde presentatie is gebaseerd op de werkomstandigheden, zoals die in de voormalige wollenstoffenfabriek van de Fa. AaBe in Tilburg van 1900 tot 1940 voorkwamen.

De tentoonstelling *De wollendekenfabriek* is ingericht op de begane grond van het textielmuseum. Grote balen wol, klossen garens, stapels geweven doek en magazijnrekken met wollen dekens geven een beeld van de fabriek zoals deze ooit in vol bedrijf was. De presentatie is zodanig nauwkeurig gereconstrueerd, dat het lijkt of de arbeiders van toen de fabriek zojuist hebben verlaten. Er wordt de bezoekers een kijkje terug in de tijd gegund. Net als vroeger worden de machines aangedreven door een stoommachine. De diverse aandrijfstanden, wielen en klepperende

Bottrop (Dl), steenkolenmijn 'Prosper', 1962 (foto Anton Tripp)

riemen die de beweging en energie van de stoommachine overbrengen naar de textielmachines, zijn te zien en te horen. Regelmatig worden de machines gedemonstreerd, zodat het gestamp van de machines te horen zal zijn en de geur van stoom zich door de ruimte zal verspreiden. Naast het herbeleven van de sfeer van een 'oude fabriek' staat in de presentatie het productieproces van wol tot deken centraal. Het productieproces is in de verschillende stadia te volgen. Bij elke machine is ook duidelijk te zien wat er met de wol gebeurt voor de bewerking en er na. Begeleidende teksten en historische filmfragmenten zijn in de presentatie 'verstoppt'. Zij geven extra informatie over de werking van de machines, tonen de arbeiders uit die tijd en verduidelijken de werkzaamheden van de arbeiders in de fabriek.

Nederlands Textielmuseum, Goirkestraat 96, Tilburg. Telefoon (013) 549 45 64, www.tilburg.nl/textielmuseum ■

■ NIEUWS UIT DE AANGESLOTEN ORGANISATIES

Nederlandse Watertoren Stichting (NWS)

Het bestuur van de NWS heeft de watertorenprijs 2002 toegekend aan Noordwestzes, een architectenbureau uit Alkmaar. Dit bureau heeft de watertoren aan de Bergerweg in deze stad na een verbouwing naar eigen ontwerp in gebruik genomen als kantoor. De watertoren van Alkmaar is in 1900 gebouwd naar een ontwerp van J.C. Franken.

In de ruimte onder het stalen waterreservoir is een moderne kantoorruimte ondergebracht. Met een centrale liftschaft kunnen de werknemers en bezoekers de diverse verdiepingen bereiken. In het voormalige waterreservoir is een expositieruimte ondergebracht. Bij de verbouwing is het exterieur van de toren onaangetast gebleven. Door het gebruik van glazen vloerplaten wordt daglicht toegelaten in verdiepingen zonder ramen.

De Watertorenprijs bestaat uit een plaquette en een geldprijs van € 1.000,—, beschikbaar gesteld door Delta NV, een nutsbedrijf uit Middelburg.

Zaans Industrieel Erfgoed (ZIE)

Het bestuur van het Zaans Industrieel Erfgoed overweegt samen te gaan met de vereniging Vrienden van het Zaanse Huis. Er wordt al samengewerkt in het tijdschrift *Zaans Erfgoed*, waarin de uitgave *Met Stoom* is opgenomen. Na een eventuele fusie zullen diverse werkgroepen worden ingesteld, waaronder een werkgroep industrieel erfgoed.

Deze werkgroep zal zich o.a. bezig houden met een inventarisatie van de apparatuur en machines, die nu nog opgeslagen liggen bij de Fa. Meneba te Wormerveer. Er wordt gedacht aan een museumhaven met houtloodsen en pakhuizen op een schiereiland aan de Zaan, waar het machinebezit van de vereniging evt. kan worden ondergebracht. In 2003 is de uitgave gepland van een

boek over stenen fabrieksgebouwen in de Zaanstreek, met tegelijkertijd een tentoonstelling over dit onderwerp. De restauratie van de rijstpellerij Hollandia te Wormer is in de tweede fase beland. In de eerste fase is de klokkentoren gerestaureerd. Ook de restauratie van de voormalige cacao-fabriek van de Fa. Boon in Wormerveer vordert gestaag.

Helaas is de vestiging van een Verkademuseum in de historische fabrieksgebouwen van Verkade in Zaandam op de lange baan geschoven. De gemeente Zaanstad weigert de exploitatiekosten voor haar rekening te nemen, waardoor het museumbestuur nu noodgedwongen overweegt het Verkademuseum in het Openluchtmuseum te Enkhuizen onder te brengen. ■

■ BERICHTEN

Groningen

Groningen • Bij de aanleg van het Eemskanaal van De stad Groningen naar Delfzijl, ontstond vanaf 1875 een nieuw industriegebied aan de oostelijke stadstrand van Groningen. Vooral grootschalige industrieën als houtzagerijen en graanbedrijven vestigden zich op deze plaats aan weerszijden van het Eemskanaal. De laatste jaren zijn verschillende bedrijven uit dit gebied vertrokken naar elders, vanwege ruimtegebrek en de toenemende verkeersdruk in de stad. De gemeente Groningen wil het industriegebied rondom het Eemskanaal de komende jaren een nieuwe bestemming geven, en voert een actief aankoopbeleid. Onlangs is een van de grootste bedrijven, het complex van de Elevator Maatschappij Groningen (EMG) aan de

noordzijde van het Eemskanaal aangekocht. In de grote graansilo uit de jaren vijftig die bij dit complex hoort, woede in mei 2001 een brand in de graanvoorraad, waarna een deel van de opstallen werd gesloopt. Momenteel wordt een cultuurhistorische inventarisatie uitgevoerd door de gemeente Groningen naar de bouwkundige waarde van de resterende gebouwen van het graanbedrijf. Het oudste deel van het complex is een bakstenen tweelaags graansilo met mansardedak uit het begin van de twintigste eeuw, ontworpen door architect G. Nijhuis. Beeldbepalend voor dit industriële complex is ook de hoge fabrieksschoorsteen, naar alle waarschijnlijkheid de laatste oude fabrieksschoorsteen binnen de gemeente Groningen. In hoeverre deze beeldbepalende industriële objecten behouden kunnen blijven, is in dit stadium nog niet bekend.

Friesland

Marrum • De gemeente Ferwerderadeel wil het voormalige spoorwegstation van Marrum gaan restaureren. Het stationsgebouw aan de Ljouwerterdyk maakte tot 1936 deel uit van de lokaalspoorweg Leeuwarden-Dokkum, aangelegd in 1901 door de Noord-Friese Lokaal Spoorweg Maatschappij (NFLS). Na de sluiting van de spoorlijn heeft het stationsgebouw van Marrum dienst gedaan als lagere landbouwschool. Na het vertrek van de school is het stationsgebouw leeg komen te staan en is nu dichtgetimmerd. De restauratie van het gebouw wordt geraamd op € 350.000,—. Via verkoop of verhuur wil de gemeente de investering terugverdienen. Naast het stationsgebouw zal een stuk rails worden gelegd en het perron worden gereconstrueerd om de sfeer van weleer terug te halen. Ook wordt gedacht aan de plaatsing van een oud railrijtuig.

Gelderland

Arnhem • In het kader van de uitgebreide reconstructiewerken rondom het Arnhemse stationsgebied, wordt nu het oude stationspostkantoor met sloop bedreigd. Het stationspostkantoor dateert uit 1887 en werd ontworpen door rijksbouwmeester C. Peters, de bekende ontwerper van talloze postkantoren in Nederland. Het Arnhemse postkantoor werd gebouwd voor de spoorwegen, en staat aan de rand van het emplacement iets ten oosten van het stationsgebouw.

Het is een van de laatste overgebleven gave stationspostkantoren, en heeft fraaie architectonische details, zoals dakkapellen en een neogotische nissenversiering in de topgevels. Op de plaats van het postkantoor zal volgens de plannen voor het stationsgebied een grootscheeps nieuwbouwplan worden gerealiseerd met hoge kantoorflats. Op de plaats van het stationsgebouw uit 1954 zal een grote nieuwe stationshal verrijzen.

Tegen de sloopplannen voor het oude stationspostkantoor heeft het Cuypers Genootschap bezwaar aangetekend. Aangezien de sloopplannen al in een vergevorderd stadium verkeren en NS de sloopvergunning al binnen heeft, wordt het een 'last-minute' actie om het postkantoor te redden. Het Cuypers genootschap, een stichting die zich landelijk inzet voor het behoud van negentiende-eeuwse architectuur, heeft het postkantoor inmiddels voor voorlopige bescherming voorgedragen bij de Rijksdienst voor Monumentenzorg.

Spijk • Als herinnering aan de vele steenfabrieken in het gebied langs de Rijn staat aan de rivieroever een vervalven hijskraan, vlakbij de grens met Duitsland. De stalen kraan werd in de dertiger jaren gebouwd op een laad- en loskade en was bestemd voor het overladen van steenkool uit schepen. De steenkool werd gebruikt voor het stoken van de ringovens van de nabijgelegen Hollands-Duitse steenfabriek. Na de sloop van deze steenfabriek is de loskraan het allerlaatste overgebleven sym-

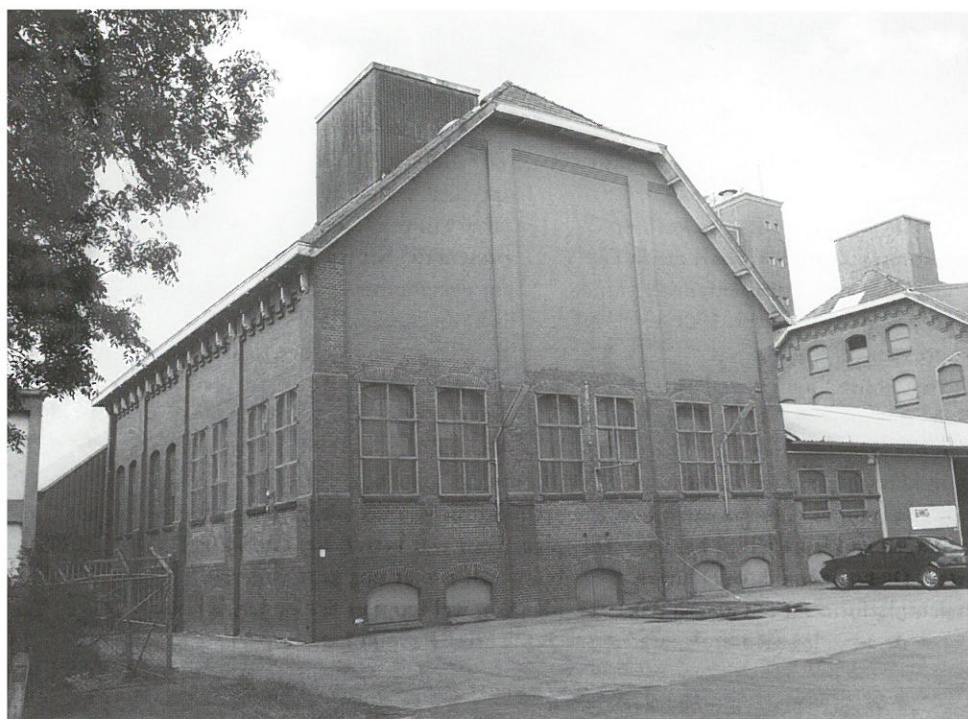

Arnhem, stationspostkantoor (foto Marcel Overbeek)

bool van de baksteennijverheid in dit gebied. Sinds kort prijkt de kraan op de rijksmonumentenlijst. Een werkgroep, bestaande uit de Heemkundevereniging Rijnwaarden en de maatschappij Tot Nut van het Algemeen, wil financiële middelen bij elkaar zoeken om de loskraan te herstellen. De gemeente Rijnwaarden, waar Spijk onder valt, heeft al een subsidie beschikbaar gesteld. Bij het herstel van de kraan zullen de zwaar verroeste onderdelen worden vervangen en het kraanhuisje worden hersteld. Van een volledige restauratie tot werkende kraan zal het niet komen.

Noord-Holland

Amsterdam • Het fabrieksgebouw van de voormalige stoomkoffiepellerij van de Fa. ten Cate op het Prinseneiland wordt niet op de Rijksmonumentenlijst geplaatst. Dit besluit is genomen op advies van de Amsterdamse Raad voor de Monumentenzorg. Dit adviesorgaan ►

Groningen, graanpakhuys EMG, Eemskanaal NZ (foto Gemeente Groningen, Rita Overbeek)

oordeelde dat de voormalige koffiepel-lerij, een gebouw in neo-renaïssancestijl uit 1887 aan de Galgenstraat niet voldoende cultuurhistorische kwaliteiten bezit. Het fabrieksgebouw is in 1937 door een brand gedeeltelijk verwoest en weer herbouwd in moderne stijl. Alleen de voorgevel is nog vrijwel in de oorspronkelijke staat overgebleven. Het besluit om het complex niet te beschermen, is een teleurstelling voor de Stichting Behoudt Karakter Prinseneiland, die het fabriekscomplex graag wilde behouden om er tentoonstellingen en kunstmanifestaties te organiseren. Bovendien is de stichting van mening, dat de stoomkoffiebranderij van de Fa. ten Cate op het Prinseneiland van belang is als het laatste overgebleven voorbeeld van de vele koffiebranderijen die ooit op de westelijke eilanden waren gevestigd. Het negatieve advies van de Amsterdamse Monumentenraad betekent dat de eigenaar van het pand, Y-land Planontwikkeling nu vrij baan heeft om het complex te slopen en op de vrijkomende plaats nieuwbouwwoningen te realiseren.

Zaandam • Het voormalige fabriekscomplex van de Fa. Zwaardemaker aan de Zaanse Oostzijde wordt verbouwd tot 29 woonappartementen. Het complex werd in 191 gebouwd aan de oostelijke Zaanover als gortpellerij. Het fabrieksgebouw werd in een voor die tijd moderne betonnen hoogbouw opgetrokken met functionalistische stijlkenmerken. Als onderdeel van de verbouwingsplannen zal een later gebouwde silo uit 1954 worden gesloopt, waardoor het ook weer mogelijk wordt de Zaanover voor het publiek bereikbaar te maken. Het ontwerp voor het verbouwingsplan is gemaakt door architect R. Baltussen, het project is opgezet door projectontwikkelaar BAM-woningbouw. Voor een deel zullen de buitengevels van het fabriekscomplex in dezelfde staat blijven. De verbouwing van het silogebouw aan de oostzijde is ingrijpend, omdat in dit deel nieuwe vensters in de betonnen gevels moeten worden gemaakt. Het Zwaardemakercomplex is in 2001 op de lijst van beschermde Rijksmonumenten geplaatst.

Etten-Leur, zeepfabriek De Ster (foto Marcel Overbeek)

Zuid-Holland

Noordwijk • Er is een nieuwe bestemming gevonden voor de watertoren van Noordwijk. De betonnen watertoren werd in 1917 gebouwd op de duinenrij langs de zee kust, naar een ontwerp van architect F.A. Warners. De watertoren kreeg een bijzondere monumentale detaillering, met als letterlijk hoogtepunt een uitzichtplatform bekroond door een koepel.

Het echtpaar Akkerhuis uit Noordwijk heeft een prijsvraag gewonnen die door de gemeente was uitgeschreven voor een nieuwe bestemming van de watertoren. De winnaars hebben een plan gemaakt om de toren deels geschikt te maken voor eigen bewoning, deels te verbouwen en geschikt te maken voor een maatschappelijk/culturele functie. De bovenverdieping van de toren met het uitzichtpunt zal toegankelijk voor publiek worden, met ruimtes voor lezingen, tentoonstellingen en kleinschalige kamerconcerten. De betonnen koepel boven het uitzichtplatform zal een glazen dak krijgen, en de betonlaag die in de jaren zestig om de toren werd aangebracht, zal verwijderd worden, zodat de oorspronkelijke bakstenen buitenmuren weer zichtbaar worden. De nieuwe eigenaars zullen ook het beheer over de openbare ruimtes in de toren gaan voeren.

Noord-Brabant

Etten-Leur • De Stichting Havenfront Etten-Leur zet zich al jaren in voor het herstel van historische bouwwerken in de directe omgeving van de oude haven van Etten-Leur, in het dorpsdeel Leur. Enkele jaren geleden werd de restauratie afgesloten van de ronde stenen stellingmolen De Lelie aan de haven. De Stichting Havenfront denkt in 2003 te kunnen beginnen met de opknopbeurt van enkele voormalige industriële gebouwen in het havengebied. Een van de markantste industriële objecten in dit gebied is het fabrieksgebouw van de voormalige zeepziederij De Ster, dat dateert uit 1913.

De gebouwen van de zeepziederij staan al jaren leeg. Er zijn nu plannen om naast het fabrieksgebouw nieuwe woningen te bouwen, die qua bouwstijl moeten aansluiten bij de industriële architectuur van het zeepziederijcomplex. Voor wat betreft het fabrieksgebouw zelf zijn er nog geen concrete plannen, wel loopt er een onderzoek van de Stichting Behoud Industrieel Erfgoed naar mogelijke nieuwe bestemmingen voor dit industriële monument.

Hedikhuizen • In juli is de restauratie begonnen van de oude uitwateringssluis bij Hedikhuizen in de gemeente Heusden. De bakstenen uitwateringssluis werd in 1862 gebouwd als onderdeel van de Nieuwe Hollandse Waterlinie. De sluis van Hedikhuizen bestaat uit drie bakstenen boogvormige duikers, die in het dijklichaam van de Bergsche Maas zijn opgenomen. Met de inundatiesluis konden grote delen van de polders rondom Heusden onder water worden gezet.

In 1952 verloor de inundatiesluis zijn militaire functie en verviel in de jaren daarna tot een bouwval. Het initiatief voor de restauratie is genomen door de gemeente Heusden en het Waterschap De Maaskant, de eigenaar van de sluis. De restauratiekosten worden mede bekostigd door een subsidie van Euro 198.000 van de Europese gemeenschap.

Limburg

Sittard • Het voormalige waterpompstation aan de Bergerweg te Sittard is onlangs na jarenlange verwaarlozing in ere hersteld en heeft een nieuwe bestemming gekregen als kantoor en restauratieatelier. Het pompstation werd in 1915 gebouwd in een neobaroekstijl door de Limburgse architect Jos Wiolders. Tot 1983 was het complex nog in bedrijf, daarna volgen jaren van leegstand en verwaarlozing. Het pompstation is opgeknapt naar plannen van het Bureau voor Aangepaste Technologie (BAT), dat al eerder industriële monumenten in Limburg heeft gerestaureerd. BAT is nu samen met het Sittardse bedrijf RMO de nieuwe gebruiker van het pompstationsgebouw. Achter het pompstation bevinden zich nog de originele waterkelders. In dit deel van het pompstation zal een permanent waterleidingmuseum worden ingericht, dat een beeld geeft van de geschiedenis van de drinkwatervoorziening van de gemeente Sittard. Het drinkwatermuseum zal alleen bij bijzondere evenementen, zoals Open Monumentendag, geopend zijn voor het publiek.

Venlo • De gemeente Venlo heeft overeenstemming bereikt met projectontwikkelaar 3W uit Venlo, voor de verbouwing van het voormalige slachthuis tot woonappartementen. Het slachthuis aan de kerkhofweg is in 1913 gebouwd naar een ontwerp van de architecten A. Schoenmakers en H. Rijnen. Het complex bestaat uit twee portiershuizen, de slachthal met glazen kap en diverse bijgebouwen en is gebouwd in Berlagiaanse stijl met Jugendstilelementen. Het Venlose slachthuis is een van de weinige nog bestaande oorspronkelijke slachthuizen in Nederland.

Qua bouwstijl vertoont het grote overeenkomsten met vergelijkbare, inmiddels gesloopte slachthuizen in Leiden en in Den Haag. Een eerder plan van de gemeente om in samenwerking met drie projectontwikkelaars het slachthuis te verbouwen tot 15 koopwoningen mislukte vanwege de hoge kosten. Het nu voorliggende plan gaat uit van de bouw van 22 woonappartementen in de prijsklasse van ca. 180.000 euro. Het architectonisch ontwerp voor de verbouw van het slachthuis is gemaakt door het Maastrichtse architectenbureau Mertens. ■

■ LITERATUURSIGNALERING

Dobber, W. (red.) en anderen

Cornelis Corneliszoon van Uitgeest. Uitvinder aan de basis van de Gouden Eeuw. Cornelis Corneliszoon van Uitgeest heeft met zijn uitvinding van de houtzaagmolen mede de basis gelegd voor de economische bloei van Nederland in de Gouden eeuw. In 1594 ontwikkelde Cornelis Corneliszoon een windmolentype, dat geschikt was voor het zagen van hout op mechanische wijze. Zijn uitvinding maakte het mogelijk om in korte tijd grote hoeveelheden boomstammen te verwerken tot balken en planken. Het zagen met behulp van windkracht betekende een grote innovatie en verving het tijdrovende zagen door middel van handkracht. Zijn uitvinding was van enorm groot belang voor de productie van hout als bouw materiaal voor pakhuizen en de bouw van Oost-Indiëvaarders. Indirect leidde de ontwikkeling van de houtzaagmolen tot de grote bloei van de nijverheid langs de rivier de Zaan, waar in de zeventiende eeuw het grootste pre-industriële industriegebied van Europa ontstond, met houtzaagmolens, verfmolens, oliemolens en korenmolens. In deze uitgave worden door diverse auteurs aandacht besteed aan de persoon van Cornelis Corneliszoon, de bouw van de eerste houtzaagmolen in Uitgeest in 1594, de technische ontwikkelingen in de houtzagerijbranche in de zeventiende eeuw, de ontwikkeling van de Zaanstreek tot industriegebied en de betekenis van de houtzagerijen voor de Verenigde Oost-Indische Compagnie in Amsterdam, Enkhuizen, Delft en in Nederlands Indië. Tenslotte wordt ingegaan op de plannen voor de bouw van een replica van de eerste windhoutzaagmolen bij Uitgeest, waarvan de bouw van start is gegaan in 2001. De replica van de eerste windhoutzaagmolen zal het middelpunt gaan vormen van het Industrieel Erfgoedpark De Hoop. Het boek is rijk voorzien van historische kaartmateriaal, tekeningen, foto's en technische tekeningen van windhoutzaagmolens.

Zutphen, Walburg Pers, 2002; 208 blz., ill.krtn. ISBN 90-5730189-X. Prijs € 22,95. »

Groningen, graanpakhuis Bremen (1891) aan de Westerbaven (foto Marcel Overbeek)

Naar aanleiding van de Open Monumentendag 2002 (thema Koopmansgeest) zijn diverse lokale publicaties uitgegeven, waarvan hieronder een selectie.

Koopmansgeest

Koopmansgeest; Jaarboekje Comité Open Monumentendag 2002

De samenwerkende Apeldoornse Monumentenorganisaties publiceren al een aantal jaren ter gelegenheid van de Open Monumentendag uitstekende gidsen, die inhaken op het jaarlijkse thema. Ook in 2002 is een dergelijke gids verschenen, die er verzorgd uitziet en voorzien is van vele historische opnamen. In de eerste hoofdstukken wordt een overzicht gegeven van de economische geschiedenis van Apeldoorn in de 19e en 20e eeuw, de ontwikkeling van het handels- en nijverheidsonderwijs en de aanleg van het Apeldoorns Kanaal. Verder wordt in het kort de geschiedenis van diverse bedrijven behandeld, waaronder de rijwielfabriek Sparta, de voormalige stoom-

wasserij De Hamermolen, de Gemeentelijke Gasfabriek, stoompapiermolen De Middelste Molen, de Talens-verfwarenfabriek, de Zwitsalfabriek, de NEDCOS-tapijtfabriek en de Apeldoornse Messen Fabriek (AMEFA).

Ook worden een aantal (inmiddels verdwenen) historische winkelpanden beschreven, geïllustreerd met de oorspronkelijke bouwtekeningen.

61 blz., ill.

Zwelse koopmansgeest

Zwelse koopmansgeest Zwelse Historische Vereniging, 2002

Diverse auteurs beschrijven in dit fraai geïllustreerde themanummer de geschiedenis van een aantal Zwelse ondernemingen, waaronder de likeurstokerij van de Fa. Doijer & van Deventer, de meubelfabriek van de Fa. F.J. Schoemaker & Co., de ijsmakerfamilie Talamini, de tabaksfabriek van de Fa. van der Helm en de biljartfabriek van J.A.Hoffscholze. 50 blz., ill. (themanummer van het *Zwols Historisch Tijdschrift*). Losse nummers € 5,75, te bestellen via boekhandel Waanders, telefoon (038) 421 53 92.

Handel en wandel in Groningen

Handel en wandel in Groningen; havens en pakhuizen in Groningen. Groningen, Studio van Stralen, 2002. Uitgave ter gelegenheid van Open Monumentendag 2002 in Groningen.

Aan de hand van vijf havengebieden in en bij de historische binnenstad van Groningen worden pakhuizen, fabrieken en havens beschreven. De nadruk ligt op de beschrijving van pakhuizen, waarvan er nog vele herinneren aan de graanhandel die ooit van grote betekenis was voor de stad Groningen. Van elk pakhuis is een historische foto opgenomen, met een korte historische beschrijving. 38 blz., ill., ISBN 90-80175455.

Prijs € 4,95 ■

COLOFON

Industria: nieuwsbulletin van de zestig bij de Federatie Industrieel Erfgoed Nederland aangesloten organisaties.

Het nieuwsbulletin verschijnt vijf keer per jaar.

Industria komt mede tot stand door de financiële medewerking van het Prins Bernhard Cultuurfonds en de Rijksdienst voor Monumentenzorg.

Redactie

Industria, p/a M.N.M. Overbeek (samensteller), Noteboomstraat 61, 8021 WR Zwolle.

E-mail industria@dolfijn.nl

Kopij voor *Industria* 2003 nr. 1 s.v.p. toezenden aan de redactie uiterlijk 22 januari 2003.

Secretariaat

CIME (Centrum voor Industrieel en Mobiel Erfgoed), Postbus 92023, 1090 AA Amsterdam, telefoon (020) 528 92 43.

E-mail fiem@cime.nl

Internet www.industrieel-erfgoed.nl

Abonnementsopgave

Door overmaking van € 16,— voor de jaargang

2003 op postbankrekening 132802, t.n.v.

Stichting FIEN-Industria, kruithuisstraat 23, 1018 WJ Amsterdam

Vormgeving Go Puck, Groningen

Druk PlantijnCasparie Groningen